

Ліана Яценко,  
Тамара Кравченко

## ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

*У статті розглядаються особливості соціалізації молодших школярів, розкривається сутність їхньої індивідуалізації та суб'єктності як важливих ознак соціального становлення.*

**Ключові слова:** соціалізація, молодші шкільняр, індивідуалізація та суб'єктність, вікова характеристика.

*В статье рассматриваются особенности социализации младших школьников, раскрывается сущность их индивидуализации и субъектности как важных признаков социального становления.*

**Ключевые слова:** социализация, младшие школьники, индивидуализация и субъектность, возрастная характеристика.

*In the article the features of socialization of junior schoolchildren are looked out, the essence of their individualization and subjection as important characteristics of social development are examined.*

**Key words:** socialization, junior schoolchildren, individualization and subjection, age description.

**Постановка проблеми.** Соціокультурні зміни у сучасному українському суспільстві по-різному впливають на процес соціалізації особистості: з одного боку, підвищуються вимоги до її загального і культурного рівня, поглиблення й розширення світогляду, розвитку вмінь і здібностей, які забезпечували б не лише адаптацію до нової соціальної реальності, а й сприяли свідомому вибору життєвого поступу, а з іншого, продукують різновекторність життєдіяльності, ускладнюють процес соціалізації, спричиняючи проблеми в сфері соціальної взаємодії та соціальних відносин.

Притаманна сьогоденню девальвація моральних цінностей, порушує гуманістичні засади співіснування особистості в соціумі, призводить до тиску на неї суспільства, продукуючи недосконалі форми комунікації, способи мислення і поведінки. Трансформації історично випробуваних соціальних орієнтацій призводять до формування у зростаючої особистості деформованого ціннісного світогляду, хибних уявлень про соціально-рольовий процес, які, замінюючись примітивними утилітарними моделями, стимулюють прояви агресивності, цинічного ставлення до соціальних та моральних цінностей. Як наслідок, утруднюється входження дитини в суспільство, уповільнюється, а іноді й набуває деструктивної спрямованості процес накопичення нею соціального досвіду й формування ціннісних настановлень.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Аналіз психолого-педагогічних, соціологічних, культурологічних досліджень свідчить про зростаючий інтерес науковців до проблеми соціалізації дітей молодшого шкільного віку.

У працях вітчизняних учених О. Бодальова, С. Литвиненка, А. Мудрик, Л. Новикова, І. Кона розкрито соціально-педагогічні аспекти проблеми соціалізації.

У роботах психологів відбито результати дослідження соціально-психологічних аспектів соціалізації з урахуванням вікових особливостей (І. Бех, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Кононко, В. Кудрявцев, С. Куліковська, В. Петровський, Т. Рєпіна, Т. Піроженко); соціально-педагогічні засади з урахуванням нової соціокультурної ситуації (Т. Алексеєнко, О. Безпалько, І.Зверева.ю

Л. Новікова та ін.).

Аналіз різних концепцій та напрямів наукового вивчення соціального розвитку дітей дає підставу стверджувати, що вимагають подальшого вивчення зв'язки, закономірності, взаємозалежності процесу соціалізації дітей молодшого шкільного віку.

**Мета написання статті** полягає в розкритті особливостей соціалізації дітей молодшого шкільного віку.

**Виклад основного матеріалу.** Уявлення про властивості й можливості кожного вікового періоду, в тому числі й щодо соціалізації, психологи пов'язують із віковою стратифікацією, тобто «системою організації взаємодії вікових прошарків (страт), що існують у даному суспільстві». При цьому між віком та соціальними можливостями індивіда існує певна взаємозалежність: хронологічний вік, а точніше «передбачений ним рівень розвитку індивіда прямо чи опосередковано передбачає його суспільне становище, характер діяльності, діапазон соціальних ролей тощо [4, с. 7]». Вікова стратифікація включає також систему пов'язаних із віком соціально-психологічних очікувань і санкцій. У реальності це виявляється в тому, що, з одного боку, суспільство повсякчас «керує» перерозподілом індивідів певного віку відповідно до соціальних систем і ролей, а з іншого, – соціалізація спонукає індивіда до засвоєння на кожному віковому етапі нових соціальних ролей і відмови від попередніх.

У період шкільного дитинства розвиток особистості відбувається особливо динамічно й позначений глибокими перетвореннями. У цей час інтенсивно розгортаються процеси індивідуалізації й соціалізації особистості, відбувається становлення свідомості школяра, самосвідомості, особистісного самовизначення [1, с. 674]. Знання особливостей соціального й морального розвитку молодшого школяра дає змогу оптимізувати виховну діяльність різних соціальних інституцій для забезпечення успішності соціалізації дітей цієї вікової категорії.

Головна особливість молодшого шкільного віку – зміна соціальної позиції дитини. Вона приступає до систематичного навчання, стає членом шкільного і класного колективу, змінюються її відносини з дорослими. Це розширює і поглиблює систему її відносин з навколишньою дійсністю, посилює значущість спонтанних соціалізаційних процесів для її особистісного розвитку.

До фундаментальних новоутворень дитини молодшого шкільного віку, які створюють позитивні передумови для її соціалізації, сучасні науковці відносять суб'єктність та індивідуалізацію.

Суб'єктність забезпечується рефлексією щодо мислення і діяльності (усвідомлення власних дій, самого себе), комунікації і кооперації (вихід у позиції „над” і „поза”, які забезпечують координацію дій, організацію взаєморозуміння), самосвідомості (самовизнання внутрішніх орієнтирів і способів розмежування «Я» – «не – Я»). Для успішності соціалізації дітей молодшого шкільного віку важливе значення має те, наскільки їхня суб'єктність відносин з навколишнім соціальним світом визнається дорослими, наскільки вони мають змогу її проявляти [1, с. 674].

Незважаючи на формування суб'єктності, дитина молодшого шкільного віку сприймає соціальну реальність як спільну з іншими людьми – дорослими й однолітками, досвід яких має для неї велику значущість. Однак цей досвід не просто акумулюється, а й типізується – дитина запам'ятовує певну систему дій і здатна відтворювати її в аналогічній ситуації. При цьому типізується не будь-який досвід, а лише той, який дитина вважає доступним для себе і таким, що може принести їй успіх. Тобто, вона „відбирає і привласнює лише можливі для себе способи дій, норми і цінності” [3, с. 280].

Індивідуалізація молодшого школяра проявляється в його прагненні виокремити своє «Я», протиставити себе іншим, висловити власну позицію стосовно інших людей, дістати від них визнання, посівши активне місце в різноманітних соціальних відносинах, де «Я» дитини виступає нарівні з «Я» інших людей. Як наслідок, вона переходить на новий рівень самоусвідомлення в суспільстві. Відбувається розгортання певної позиції дитини стосовно людей, що зумовлює появу можливості й необхідності реалізації накопиченого соціального досвіду в діяльності, адекватній загальному рівню особистісного розвитку. Цей рівень

індивідуалізації дає імпульс розвитку потенційних особистісних можливостей дитини, який реалізується в різних видах предметної діяльності. Дитина усвідомлює оточення не просто як сукупність знайомих людей, а як «соціальну організацію, що об'єктивно існує, де її «Я» виступає нарівні з дорослими» [1, с. 674]. «Образ себе» формується завдяки здатності аналізувати свій внутрішній світ і вибудовувати картину своїх станів. Для педагогіки важливе значення має розуміння такої закономірності: дитина входить у соціум, у культуру суспільства не лише під впливом батьків, учителів, а й за рахунок власних зусиль, за рахунок самовизначення в культурі.

В індивідуалізації дитини молодшого шкільного віку можна виокремити дві позиції: «я в суспільстві» та «я і суспільство». Позиція «я в суспільстві» передбачає наявність у дитини прагнення пізнати своє «Я», свої можливості, якості. Найбільш активно ця позиція вибудовується у період від 6 до 9 років. Позиція «я і суспільство» розгортається в умовах діяльності, спрямованої на засвоєння норм людських відносин (соціальних і моральних), в умовах визнання індивідуальності дитини, її самостійності. Ця позиція орієнтує молодшого школяра на соціальні контакти [3, с. 279].

Особливістю сприйняття молодшими школярами навколишнього світу є певна його ідеалізація, що може спотворювати реальну картину соціальної дійсності, утруднюючи соціалізацію. Для подолання цього недоліку необхідно в процесі організованого виховання наповнювати найважливіші соціальні явища, події, цінності змістом, який би забезпечував їх сприйняття дітьми аналогічно до його сприйняття іншими людьми.

У молодших школярів розвивається більш глибоке, порівняно з дошкільним віком, усвідомлення своїх почуттів, розуміння їх прояву оточуючими. Значний вплив на ці процеси справляє приклад дорослих, яких діти намагаються наслідувати в процесі соціалізації. Однак загалом почуттєва сфера, особливо в дітей 6–7-річного віку, має фрагментарний характер, що спричинює дещо спотворене сприйняття ними деяких почуттєвих проявів (наприклад, страху, гніву). До того ж, деякі із запозичених «зразків», що їх дитина переносить у власну емоційну поведінку, можуть мати апріорі помилковий характер. Усе це потребує своєчасного виявлення і педагогічного коригування. Адже неадекватність розуміння й реагування на емоційні прояви інших людей може стати передумовою виникнення міжособистісних конфліктів, утруднюючи соціалізацію.

«Образ себе» дитини молодшого шкільного віку наповнюється уявленнями щодо своїх особистісних якостей. Діти починають розмірковувати про ті з них, які проявляються в іграх, навчальній діяльності, у відносинах з однолітками і дорослими. Кращому усвідомленню піддаються якості, пов'язані з навчальною діяльністю, меншому – ті, що стосуються морально-вольової сфери [3, с. 287]. Останнє зумовлюється притаманною молодшим школярам нестійкістю моральної структури, що виражається в нестійкості моральних переживань, мінливому ставленні до одних і тих самих подій. Це зумовлюється двома основними причинами. Перша причина полягає в тому, що моральні настановлення, які визначають вчинки дитини, не мають достатньо узагальненого характеру, а друга, – в тому, що моральні настановлення, які ввійшли в свідомість дитини, ще не стали її стійким надбанням. Найчастіше такі настановлення репрезентуються мимовільно, за умов виникнення ситуації, яка вимагає прояву морального ставлення. Але, не будучи міцно закріпленими, вони можуть і не проявлятися в реальних діях і вчинках. Тому для формування адекватного «образу Я» діти цього віку потребують постійного оцінювання різних аспектів їхньої діяльності і поведінки з боку педагогів і батьків. При цьому особливу значущість має не стільки їх заперечення чи схвалення, скільки розгорнуті якісні оцінки дорослих: що дитині вдається і завдяки яким якостям, що виходить гірше і чому, на які свої сильні якості вона може спертися, щоб подолати наявні недоліки.

З початком молодшого шкільного віку на ґрунті новоутворень з'являються тенденції до зміни ціннісних орієнтацій, що вступають у суперечність з наявною системою мотивів і потреб, спричинюючи їх якісну перебудову. Найчастіше діти виокремлюють особисті цінності, які закріплюються в поведінці й міжособистісних відносинах. У них з'являється дистанція

соціальних зв'язків під час оцінювання норм поведінки однолітків і дорослих, розвивається орієнтація на соціум, формуються вміння розуміти й оцінювати соціальні явища. Однак діти цього віку ще не сприймають еталони поведінки як соціальну необхідність, не усвідомлюють їх соціальну значущість. Такі еталони видаються їм індивідуальними цінностями, виступаючи лише окремими елементами ціннісних орієнтацій, що формуються.

Істотні зміни в ціннісних орієнтаціях відбуваються наприкінці молодшого шкільного віку. У цей період вони починають вибудовуватися в ширшу, складнішу і більш стійку систему, яка визначає становлення активної життєвої позиції дитини. Виразні зміни у сфері ціннісних орієнтацій, характерні для 6 – 10-річних школярів, є важливим орієнтиром в організації соціальних контактів як способу вдосконалення виховного впливу на них. Ця обставина фокусує увагу на особливій значущості знання ціннісних орієнтацій дітей, їх зумовленості, що дає педагогу змогу враховувати закономірності розвитку особистості, забезпечуючи такими орієнтирами систему виховання як складову соціалізації.

Важливою ознакою дітей молодшого шкільного віку є розходження між наявними в них домаганнями і реальними можливостями їх задоволення, прагненням одержати від оточуючих високу оцінку своїх якостей і дійсним ставленням до них однокласників. У несприятливих ситуаціях молодший школяр може виявляти грубість, запальність, інші форми емоційної нестійкості. Крім того, у прагненні наслідувати інших молодші школярі часто обирають „сміливих” і „відважних” однолітків і дорослих, не усвідомлюючи повною мірою, що в цій „сміливості” і „відважності” є гарним, а що – поганим. Це відбувається через те, що моральні критерії у дітей ще недостатньо сформовані, тому вони потребують допомоги з боку вчителя і батьків [2, с. 163]. Якщо такі прояви залишити без належної уваги, вони можуть призвести до формування в дитини негативних якостей, які стануть передумовою її ізоляції у класному колективі, який є важливим агентом соціалізації дітей цієї вікової категорії.

Відносини між дітьми молодшого шкільного віку в класі складаються переважно за сприяння вчителя. Більшість дітей, особливо тих, які навчаються в 1-х і 2-х класах, відтворює у своїх ставленнях до однокласників ставлення до них педагога, не усвідомлюючи повною мірою критерії оцінки ним тих чи інших учнів. Отже, успішність соціалізації дитини в класному колективі багато в чому залежить від ставлення вчителя, яке може активізувати або, навпаки, знижувати інтерес до неї з боку однокласників.

У 3–4-х класах діти починають об'єднуватися в короткочасні групи; деякі з них у наступні роки можуть перетворитися у досить стійкі мікроколективи. Такі групи є відносно неформальними, характеризуються незначною кількістю правил для їх учасників, а структура відзначається гнучкістю й швидкозмінністю. Перевага у групі зазвичай надається дітям з хорошою адаптованістю, контактністю, а також з високою навчальною успішністю. Учні з протилежними якостями ігноруються, група їх не помічає або вони стають об'єктами насмішок.

До груп, які створюються молодшими школярами, не приймаються як надзвичайно агресивні, так і надто сором'язливі діти. Останні відчують найбільші труднощі у встановленні міжособистісних відносин з однолітками, що негативно позначається на їхніх почуттях. Почуття соціальної самотності в групі чи колективі часто продукує неадекватне ставлення до однолітків і самого себе [2, с. 171]. Оскільки однолітки, з якими дитина навчається в класі, є важливими агентами соціалізації, неприйняття її у групу негативно позначається на перебігу цього процесу. Тому такі діти мають перебувати у фокусі уваги вчителів і батьків, підтримка яких може допомогти їм одержати визнання однолітків.

Важливість класного колективу для соціалізації дитини молодшого шкільного віку спричинюється ще й тим, що усталені в ньому відносини відіграють вагомий роль у формуванні в дітей самооцінки, самокритичності та інших проявів самосвідомості. Вступаючи у взаємодію з членами класного колективу, порівнюючи себе з ними, молодший школяр навчається більш об'єктивно оцінювати власні якості і здібності, свою діяльність, оволодіває

Нова освітня парадигма розглядає виховання як процес створення дорослими оптимальних умов для реалізації дитиною свого природного потенціалу, формування базису її особистісної культури, системи ціннісних ставлень до світу, до самої себе, задоволення потреби

у „самопізнанні, самовиявленні, самоствердженні, самовизначенні, самоуправлінні, самореалізації за допомогою специфічного змісту, методів і форм, які забезпечують перехід від виховання до самовиховання” [5, с. 10]. Тобто, провідна роль відводиться сутнісним силам самої дитини, яка постає активним суб’єктом власного життя.

Окрема увага має надаватися розвитку в дітей потреб самовираження, пізнання інших і навколишнього світу, усвідомлення сенсу буття (враховуючи вікові особливості дітей молодшого шкільного віку).

Для більшості дітей не існує проблеми у спілкуванні з однолітками, але є й такі, які не можуть установити з ними контакт і залишаються збоку. Такі діти побоюються не сподобатися однокласникам, вони вважають, що не цікаві іншим. Ці діти зазвичай відходять убік, самоізолюються. Для подолання таких проявів, формування і закріплення вмінь виявляти увагу до іншого у нагоді стануть інсценізації наведених у проблемних ситуаціях сюжетів, але вже зі зміною поведінкових дій на правильні. Діти мають самостійно обирати адекватні запропонованим ситуаціям способи поведінки, слова, невербальні прояви уважного і ввічливого ставлення.

Адекватна самооцінка молодших школярів формується зазвичай під впливом усвідомлення ними своїх умінь у різних видах діяльності та можливостей їх прояву. В іншому випадку, дитина почувається невпевнено, розгублено, що призводить до виникнення в неї заниженої самооцінки, створює перешкоди для адаптивного вступу в соціальні відносини, гальмує набуття особистісного досвіду, формування ціннісних орієнтацій.

Важливість адекватної самооцінки для успішної соціалізації зумовлюється ще й тим, що самооцінка відіграє визначальну роль у формуванні соціометричного статусу дитини в класі, що безпосередньо відбивається на її соціальних відносинах, спроможності здійснювати „ціннісний обмін”, набувати особистісного і соціального досвіду. Активне залучення до життєдіяльності класу допомагає дитині долати труднощі, вирішувати проблеми, що постають перед нею у процесі соціалізації. Однак, у силу характерної для багатьох початківців значно завищеної або невинувато заниженої самооцінки, невміння розуміти стан іншої дитини, адекватно реагувати на нього (залишаються байдужими до переживань однокласників), вони зазнають негативного до себе ставлення, відторгуються групою.

**Висновки.** Таким чином, нестійкість моральних настановлень, обмеженість соціального досвіду знижує здатність молодшого школяра протистояти деструктивним впливам, яких він може зазнавати в процесі соціалізації. До того ж, прагнення дітей цього віку часто відзначаються ситуативністю, поведінка, яка відповідає моральним нормам і правилам, прийнятим у суспільстві, характеризується нестійкістю, що є свідченням недостатнього оволодіння дитиною тією соціальною роллю, характерною ознакою якої є моральна поведінка. Розширенню досвіду дитини щодо сутності такої ролі сприяє спеціально організований виховний процес, який передбачає не лише передачу їй необхідних знань, а й демонстрацію відповідних поведінкових правил, вправляння у їх виконанні. З огляду на це, актуалізується необхідність надання дітям цього віку педагогічної підтримки, яка могла б забезпечити формування у них емоційно-усвідомленого ставлення до певних норм моральної культури суспільства, запобігати втраті контакту дитини з однолітками, порушенню відносин між ними [1, с. 672]. За умов педагогічно правильного, організованого виховання, притаманна дітям цього віку активність стає для них не тільки джерелом знань і вироблення вмінь, а й ефективним засобом набуття особистісного й соціального досвіду.

Досягненню цього сприятиме врахування в змісті навчально-виховної діяльності різноманітних інтересів дітей, потреб, які є актуальними для окремих вікових груп школярів у плані соціалізації; створення гуманного середовища (запровадження відносин співробітництва, партнерства, співтворчості всіх учасників педагогічного процесу); розвитку в дитини впевненості у власних силах, самоповаги, творчого розкріпачення; поглиблення і закріплення соціальних і моральних знань, виховання адекватних емоційних ставлень, формування вмінь і навичок соціально схвалюваної поведінки.

### ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості : [підручник] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 818 с.
2. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посібник / О. В. Скрипченко, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Голованова Н. Ф. Социализация и воспитание ребенка / Голованова Н. Ф. – СПб. : Речь, 2004. – 289 с.
4. Кон И. С. Открытие Я / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1978. – 367 с.
5. Селевко Г. Технология саморазвития личности школьника / Г. Селевко, В. Журавлев // Воспитание школьников. – 2002. – № 5. – С. 9–19.

### ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

*Яценко Ліана Вікторівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та освіти дорослих ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».*

*Кравченко Тамара Володимирівна – доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторією сімейного виховання Інституту проблем виховання НАПН України.*

*Надійшла до друку 25.12.2012 р.*